

УДК 373-056.157-053.6

**НАТАЛІЯ САЙКО**

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

## **ДИДАКТОГЕННИЙ ВПЛИВ ШКОЛИ НА МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ**

---

У статті проаналізовано поняття «дидактогенія», його види та причини виникнення. Розглянуто основні наслідки непрофесійного педагогічного впливу – шкільні фобії, шкільний невроз, дидактогенний стрес та розкрито спільні психологічні риси особистості, яка перебуває під дидактогенними впливами. Особлива увага у статті приділяється молодшому підлітковому віку, як найбільш чутливому до дидактогенних впливів шкільного середовища.

***Ключові слова:** дидактогенія, види дидактогенії, шкільний невроз, шкільні фобії, дидактогенний стрес*

Сучасна система шкільної освіти, характеризується впровадженням ряду реформ стосовно змісту навчально-виховного процесу, демократизації шкільного середовища, продуктивності педагогічної праці, мобільності учасників освітнього процесу школи тощо. На перший погляд створюються більш сприятливі умови для виховання та розвитку сучасних дітей, але будь-які зміни в тій чи іншій системі несуть низку ускладнень і проблем. У сучасних дітей загальноосвітньої школи спостерігається домінування негативних емоцій під час навчання, психоемоційна та фізична перенавантаженість, хворобливість, про що зазначають сучасні вітчизняні та зарубіжні науковці.

Проблема негативного впливу шкільної системи на зростаючу особистість висвітлювалася науковцями різних часів і періодів розвитку суспільства. Так, ще чеський педагог Я.А. Коменський, критикуючи схоластичну систему освіти середньовіччя, зазначав, що зміст освіти того часу був справжнім лабіринтом, у якому учні блукали впродовж довгих років, не маючи надії побачити радісне сяйво життя. Тому для полегшення процесу навчання ним було розроблено класно-урочну систему, яка мала створити середовище для гармонійного розвитку дитини © Н. Сайко. 2016 [7, с.347]. Також В.О. Сухомлинський зазначав, що школа, у якій дитина постійно відчуває поразки, невдачі, неможливість самореалізуватися призводить до втрати інтересу у навчанні. Тому основним методом попередження перенавантаження учнів вважав створення ситуації та атмосфери успіху у школі [12, с. 493].

Сучасний науковець В.С. Лутфулін особливо гостро засуджує руйнівний вплив шкільної системи на здоров'я дітей, підкреслюючи важливість спрощення структури навчальних програм, зменшення обсягу навчального матеріалу. У контексті методичної роботи учителів важливо також вивчати досвід навчання без перенавантажень та в організацію навчально-виховного процесу школи обов'язково мають бути включені лікарі різних спеціальностей [9].

Особливої уваги науковців заслуговує проблема педагогічної непрофесійності сучасних учителів. Мова йде про явище дидактогенії (синонім дидактогенія, негативне навчання) – негативний психічний стан учня, викликаний порушенням педагогічного такту учителем, вихователем, батьками, тренером та іншими, що виявляється у пригніченому стані, страхах, фрустраціях та негативно відображується на діяльності учня [5].

Аналізуючи практику сучасних загальноосвітніх шкіл, можна зробити висновок, що профілактична робота соціального педагога, психолога та всієї психологічної служби школи не охоплює проблему дидактогенії. Навіть, деякі педагоги, соціальні педагоги, психологи не розуміють даного поняття. Тому стає необхідним проаналізувати різні

підходи до пояснення сутності проблеми дидактогенії, виділити основні види та причини її появи.

Термін «дидактогенія» («didaktikos» — повчальний и «genos» — походження) був введений К.І. Платоновим у 60-ті роки ХХ ст., який зазначав, що в шкільній педагогіці дуже часто ми можемо зустріти явище дидактогенії - і його наслідки - соціофобії, нав'язливі страхи, хвороблива сором'язливість, бурхлива емоційно - вегетативна реакція у незручний момент [11].

Відомий дитячий психолог А.І. Захаров наголошує, що саме підвищена «стимуляція» такими засобами як погрози, покарання, засудження, пріоритет негативних оцінок, потурань, що так характерно для системи освіти – це фактор, який веде до порушення психічного здоров'я дітей, появи дидактогенії та неврозів [6].

Вивчаючи проблему дидактогенії, можна провести аналогію між поняттями «шкільна фобія», «шкільний невроз», «дидактогенний стрес», «дидактогенний невроз», «шкільна дезадаптація».

Термін «шкільна фобія» використовується для позначення різних форм страхів, які викликані відвідуванням школи. Шкільний стрес – неспецифічна реакція організму на дуже сильний подразник зовні, а саме шкільної системи.

Дидактогенний стрес – це специфічна реакція організму на дуже сильний подразник, а саме не педагогічні дії учителя, що негативно відображується на навчальній діяльності дитини, утруднює конструктивне мислення, дезорієнтує його, пригнічує творче мислення, роблячи навчальний процес поза дитячими інтересами, мотивами, цінностями. Основними причинами виникнення дидактогенних стресів В.Ф.Базарний називає: стрес від авторитарної педагогічної взаємодії; стрес від постійного пригнічення рухової активності, творчої діяльності, природного самовираження, самовизначення та самодіяльності на заняттях; сенсорно збідніле навчальне середовище [1]. Дидактогенний стрес перетворюється у дидактогенні неврози.

Термін «шкільний невроз» вживається в основному у тих випадках, коли страх школи, тривога не усвідомлюються і виявляються у вигляді соматичних симптомів (блювання, головний біль, підвищення температури і т.п.) перед відвідуванням школи. Схожість симптоматики неврозів і стресів дозволяє говорити, що явища є близькими. Виникнення дидактогенного стресу або неврозу зумовлено такими аспектами як невротизуючий (стресовий) вплив навчально-виховного процесу на учня; невротизуючий вплив навчальної роботи на педагога; невротизуючий вплив, що виникає у ході комунікації учень-учитель, при цьому вплив учня на учителя має назву матетогенія[10].

Особливо вразливим періодом життя дитини є підлітковий вік (11-12 до 15-16), який поділяється на молодший (від 11 до 13-14 років) і старший (від 13-14 до 16 років). Підлітковий вік – відповідальний період в становленні світогляду, системи відношень, інтересів, захоплень і соціальної спрямованості. Істотної зміни набуває самооцінка, яка тісно пов'язана з почуттям самоповаги, впевненості у собі у контексті реальних міжособистісних відносин. Підліток, з однієї сторони, прагне зберегти свою індивідуальність, бути собою, а з іншої – бути разом з усіма, належати групі, відповідати її цінностям і нормам. Дане протиріччя має декілька варіантів вирішення: від егоцентризму і замикання у собі ціною втрати контактів з однолітками і дружбі з ними до сліпого конформізму – некритичного сприйняття будь-яких групових норм,

Особливості розвитку особистісної, пізнавальної сфери підлітків зумовлюють розвиток соціальної, яка характеризується такими рисами як зухвала поведінка в громадських місцях; міжособистісні відносини будуються найчастіше за інтересами, не пов'язаними з навчальною діяльністю, вона відходить на другий план; поява різних захоплень, які зацікавлюють підлітка, де він себе реалізує; особистісна нестабільність відкладає відбиток на дружніх відносинах, які стають неміцними і короткотривалими;

з'являється референтна (значуща) група; виникає інтерес до протилежної статті і встановлення перших взаємовідносин.

А.М. Яшкова окреслюючи певні відмінності між молодшим і старшим підлітковим віком, наголошує на більшу вразливість та чутливість до непрофесійних впливів учителя саме молодших підлітків. У них знижена пізнавальна активність у навчальній діяльності, тому відбувається пізнання системи міжособистісних відносин, особистісна нестабільність, орієнтація на спілкування з однолітками своєї статті, нестабільність засвоєних соціальних норм та цінностей. Тоді як у старшого підлітка вже відбувається активізація пізнавальної сфери у навчальній діяльності і в міжособистісних відносинах, з'являється особистісна стабільність, відбувається розвиток внутрішніх моральних цінностей, орієнтація на спілкування з людьми різної статті [13].

Тобто саме молодший підлітковий вік характеризується нестабільністю та ризиком найбільше постраждати від дидактогенного впливу школи. Починаючи з молодшого підліткового віку у результаті дидактогенії можуть виникнути дисморфофобії (нав'язливий страх будь-якого уявного дефекту, спотворства). О. Деркач виділяє такі основні групи страхів у підлітковому віці:

- природні страхи (10-12 років) – наслідок страху смерті у молодшому шкільному віці (страх стихії, різних природних катаклізмів, хвороб і т.д.);
- магічні страхи – проявляються в схильності школярів вірити надприродні ситуації, пророцтва;
- соціальні страхи – результат функціонування дитини у колективі, групі, кількість яких максимально зростає в 14-15 років [4].

До даного переліку А.І. Захаров додає страхи - бути не собою, втратити контроль над почуттями і свідомістю, відмови від особистісної свободи і самостійності у думках, судженнях і поведінці [6].

Можна виділити наступні види дидактогенії у сучасних школах: екзаменаційний стрес, або «стрес отримання оцінки». У разі неправильної організації процедури опитування, екзамену у дитини виникають негативні емоції, надмірне для її організму напруження, що супроводжується відповідними психофізіологічними реакціями з їх зовнішнім проявом – різке підвищення потовиділення, тремтіння в тілі, слабкість у ногах, зміна кольору шкіряних покривів, сухість у роті, не володіння мімікою тощо.

Інформаційно-часові дистреси зумовлені перенавантаженням навчальних програм, що примушує учителів (а дома - батьків) постійно поспішати, працювати у прискорених темпах. Особливо травматична дана ситуація для флегматиків та неуспішних учнів. Однак, не менш вона травматична для успішних учнів, які звикли усе виконувати на сто відсотків.

Комунікативні дидактогенії зумовлені психологічно неграмотною побудовою спілкування учителів з учнями. Педагогічна практика характеризується прикладами нетактовного, принизливого ставлення до учнів, що має спочатку характер латентної психогенної взаємодії, а потім виливається у відхилення поведінки, виховних проблемах, патологічних реакціях та хворобах учасників педагогічного процесу.

Фрустраційні дидактогенії зумовлені несправедливим ставленням учителя, неможливістю учня отримати оцінку, що заслугове, похвалу учителя, невиправданими очікуваннями. В системі освіти домінують негативні оцінки, заборони, потурання, не віра у власні сили дитини, фіксування недоліків дітей замість успіхів, тому постійно знаходячись у такій атмосфері, у школярів виникає почуття ізольованості, невпевненості, закомплексованості.

В. Кротенко виділяє два витоки дидактогенії: педагог і структура навчального процесу. Основними причинами дидактогенії, що ідуть від учителя є:

1. Низький рівень психологічної культури (недостатні знання з педагогіки, психології, обмежений методичний супровід у школі та районних чи міських педагогічних службах).
2. Низький рівень загальної культури (обмежений доступ учителя до кращих творів

літератури та мистецтва. Невелика можливість мандрувати, спостерігати, отримувати позитивні емоції. Це зменшує можливість розвивати особистісні гуманістичні якості, духовність, здібність до емпатії, прощення, розуміння, біофільність учителя).

3. Погане психологічне здоров'я педагогів (синдром хронічної втоми, стресогенність, енергозатратність самої професії, неможливість і невміння якісно відновлювати власне здоров'я, не сформованість потреби щоденного піклування про власне здоров'я та якість життя).

4. Наявність соціальних проблем (учитель елементарно бідний, тому свої проблеми безвихідності, безпорадності переносить на учнів)[8, с. 199-201].

У свою чергу, В.М. Ганузін тлумачить поняття дидактогенія, як синдром педагогічного насильства, тобто виникнення комплексу відхилень у стані здоров'я школярів під впливом неадекватних педагогічних методів, дій та навчальних програм. Автор виділяє такі види синдрому педагогічного насильства:

1. Синдром легітимного (узаконеного) педагогічного насильства.
2. Синдром адміністративного педагогічного насильства.
3. Синдром авторитарного педагогічного насильства.

Синдром легітимного педагогічного насильства здійснюється через уведення Міністерством програм шкільної освіти, зміст яких учні не в змозі засвоїти (в основному за браком часу) і тому як результат відбуваються різні відхилення у стані здоров'я. При цьому, як у школярів, так і у батьків та учителів немає альтернативного рішення. Сучасна школа перенасичена різними програмами, які не враховують економічний стан, стан здоров'я дітей. Програми орієнтовані на більш успішних учнів і передбачають високі темпи засвоєння.

Синдром адміністративного педагогічного насильства – виникнення відхилень у здоров'ї у зв'язку з введенням адміністрацією школи обов'язкових видів позаурочної діяльності та несприятливого режиму роботи. Наприклад, активна участь у конкурсах, змаганнях тощо, які підвищують рейтинг школи; розклад уроків, що не враховує фізіологію дитини - після фізичної культури відбувається урок з математики, фізики тощо; позмінне навчання, саме друга зміна навчального процесу погіршує успішність учнів, створює перенавантаження та стомленість.

Особлива роль у формуванні сприятливого клімату школи і класу належить учителям. Будь-яка форма негативного ставлення до учнів це є насильство над ними, так як школярі, особливо початкової і середньої школи, не можуть себе захистити.

В.М. Ганузін виділяє ряд спільних ознак у школярів як наслідок дії авторитарного педагогічного насильства:

1. Страх. В класах, де практикується педагогічне насильство, школярі, особливо початкових та середніх класів, переживають почуття страху, незахищеності. Поведінка під дією страху може бути різною: від фантазувань, брехливості, нерішучості, пасивності до аутизму і агресивності. У ряді випадків у дітей формуються граничні психічні стани і неврози.

2. Ізоляція. У більшості випадків, коли практикується педагогічне насильство, сам факт насильства відкрито не обговорюється. Іноді учителі дають зрозуміти, що дану ситуацію не варто з будь-ким обговорювати. Діти почувають себе ізольованими на одинці зі своїми тривогами і проблемами. Або ситуація навпаки, коли педагог відкрито обговорює конфлікт, різними способами залучаючи на свою сторону основну масу учнів, батьків і таким чином сприяє ізоляції учня або групи школярів.

3. Розчарування. Частина школярів в силу різних причин, таких як слабка підготовка у дошкільному дитинстві до школи, відсутності успіхів у початковій школі, певний тип мислення, часті захворювання, хронічні хвороби, вимушені пропуски уроків та інше не можуть засвоїти навчальний матеріал, нові теми, не маючи базових знань. Поступово така кількість предметів зростає і замість підтримки, розуміння і допомоги, учні отримують звинувачення, негативні характеристики. Вони розчаровані школою, а іноді і життям. Постійний стрес, який вони відчувають, виробляє у даної групи учнів

відповідну поведінку. Одні стають двічниками – хуліганями, постійно створюють конфліктні ситуації в школі, на вулиці, в сім'ї. У інших проявляються депресивні стани, настрої, почуття непотрібності, зайвої людини у даному житті, формуються думки про суїцид.

4. Почуття «заслуженості» жорстокого поводження. У школярів у результаті ізоляції та почуття, що вони заслуговують на жорстоке ставлення з боку учителів, може формуватися занижена самооцінка та зникнути бажання розвиватися.

5. Втягування у конфлікт. В старших класах сильні особистості із числа школярів, які бажують припинити насильство зі сторони учителів і конфлікту у класі, часто відчують почуття провини та відповідальності за створену конфлікту ситуацію, вони стають напруженими і знервованими.

6. Агресивна поведінка. У підлітків формується вульгарний варіант дорослої поведінки. Вони дозволяють собі прогулювати уроки, відкрите куріння, відвідування школи у нетверезому стані. Все це призводить до підсилення емоціональної напруги, що виявляється в агресивній поведінці.

7. Психосоціальна дезадаптація. В цих випадках у школярів має місце не сформованість навиків навчальної діяльності, комунікативних навичок, недостатньо розвинутий самоконтроль. Прагнення таких підлітків до спілкування і лідерства у поєднанні з емоційною незбалансованістю призводить до конфліктних ситуацій з педагогами, однолітками та на вулиці.

Велику роль у реакції на відповідь педагогічному насильству, як зазначає В.М. Ганузін, грає тип сімейного виховання. При порушенні емоційних зв'язків між дитиною і батьками, батьки повністю звинувачують дитину у всіх негараздах. Школяра постійно примушують відчувати, що він поганий, не розумний, непривабливий, і взагалі, тільки заважає. Ставлення до невдач у школі і виникнення захворювань на цьому підґрунті у дитини формується як покарання за будь-що. Може бути і інший тип виховання в сім'ї – гіперопіка. В такому випадку батьки виявляють надмірну опіку і підвищену тривожність у вихованні дитини. У результаті такого виховання діти стають загальмованими, у них з'являються фобії, емоційна неврівноваженість. Вони стають пасивними, залежними від дорослих, погано пристосовуються до умов школи. У вихованні типу підвищеної моральної відповідальності у дітей можуть виникнути неврози, психічні і психосоматичні відхилення [3].

Як наслідок дидактогенного впливу школи у дітей з'являються порушення або відхилення у соціальному функціонуванні, які можуть бути різного ступеня складності та призводити до дезадаптованості особистості:

тимчасові відхилення у поведінці людини, що пов'язані з нестачею ресурсів (матеріальних ресурсів, часу, фізичних, психічних, моральних, інформаційних та інших), які необхідні для того, щоб справитися з ситуацією. Адаптація людини до життя в цілому адекватна, однак вона не може функціонувати у результаті нестачі ресурсів і, якщо вчасно не відреагувати, то це призведе до більш складних наслідків;

хронічні відхилення – це більш складна і яскраво виражена відповідь на важку ситуацію (зазвичай у формі неврозів). До хронічних відхилень можуть призвести і особистісні риси, що знижують адаптаційні можливості людини – це надмірне прагнення до стабільності, ригідність поведінки; внутрішня заборона на звернення за допомогою до інших людей;

криза – це функціональна недостатність індивіда або системи, що викликана радикальними змінами життєвої ситуації. В складних життєвих ситуаціях людина не бачить можливостей її зміни, і тому починається початкова фаза кризи – покірність і зречення;

злам – стан людини, яка тривалий час перебуває у важкій ситуації. Людина втрачає сподівання на можливість змін. Такий стан можна назвати постійною кризою [2].

Вирішення проблеми дезадаптованості молодших підлітків, як і всіх вікових категорій дітей у шкільному середовищі, базується на адміністративному підході,

починаючи від простих форм - бесіди, переконання і закінчуючи виправними закладами, при цьому дитина переадресовується від вчителя-предметника до класного керівника, психолога, соціального педагога, заступника директора, директора, а далі в різні соціальні служби та виправні заклади. Для школи головним є – позбавитися таких учнів, а не перевиховати. Все це супроводжується негативним ставленням учителів до дезадаптованих підлітків, від них не очікують гарних змін.

Отже, сучасна школа, в першу чергу, має акцентувати увагу не на об'ємі знань учнів, а на створенні комфортного середовища для кожної дитини, усуненні процесів десоціалізації молодшого підлітка, компенсації тих негативних впливів, які вже нанесені та на запобіганні ще більшим таким, як правопорушення, психічні відхилення або самогубство. Це передбачає сплановану профілактичну та реабілітаційну роботу щодо дидактогенного впливу школи.

#### **Список використаних джерел**

1. Базарный В.Ф. Школьный стресс и демографическая катастрофа России/ В.Ф. Базарный М., 2004. - 79 с.
2. Василевская К.Н. Трудная жизненная ситуация: проблема определения и диагностики // Социальные технологии, исследования. 2004. № 1. - С. 57–60.
3. Ганузин В.М. Методы диагностики и пути профилактики синдрома педагогического насилия // Насилие и пренебрежение по отношению к детям: профилактика, выявление, вмешательство: материалы научного симпозиума / под ред. О.Н. Боголюбовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2010. – С. 13–14.
4. Деркач О. Родителям о детских страхах: Книга для родителей/ О.Деркач.- Винница, 2011.- 56 с.
5. Дидактогенія. Електронний словарь тренера и консультанта [Електронный ресурс]. - Режим доступа: [http://msk.treko.ru/show\\_diet\\_407](http://msk.treko.ru/show_diet_407).
6. Захаров А.И. Ночные и дневные страхи у детей/ А.И. Захаров. - СПб.: «Издательство СОЮЗ», 200.- 448 с.
7. Коменский Я.А. Избр. Педагог. Соч. В 2-х т. – Т.1 / Я.А. Коменский / Под ред. А.И. Пискунова.- М.: Педагогіка, 1982.- 656 с.
8. Кротенко В. Дидактогенії та їх попередження у шкільній практиці//Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей»/ за заг. Ред. О. Кікінеджи.- Тернопіль: Стереорат, 2014.- 802 с.
9. Лутфуллін В.С. Теоретико-методичні засади усунення навчальних перенавантажень учнів / В.С. Лутфуллін.- Полтава: Видавець Шевченко Р.В., 2011.- 336 с.
10. Медведева А.А. К вопросу о дидактогенном неврозе // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Сер. Философия. Культурология. Политология. Социология. Симферополь, 2010. Т. 23, № 1. С. 167-171.
11. Платонов К.И. К вопросу о профилактике неврозов. В сб.: Неврозы. Л., 1956.- с. 128.
12. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.4. / В.О. Сухомлинський.- К.: Рад. Школа, 1977.- 640 с.
13. Яшкова, А.Н. Возрастная психология : учеб. пособие / А. Н. Яшкова, Н. Ф. Сухарева. – Саранск: Прогресс, 2009. – 88 с.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2016 р.

**САЙКО Н.**

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Украина

#### **ДИДАКТОГЕННОЕ ВЛИЯНИЕ ШКОЛЫ НА МЛАДШИХ ПОДРОСТКОВ**

В статье проанализирована проблема дидактогенности, ее виды и причины возникновения. Рассмотрены основные последствия непрофессионального педагогического

влияния – школьные фобии, школьные неврозы, дидактогенный стресс и раскрыты общие психологические черты личности, которая находится под дидактогенным влиянием. Особое внимание в статье уделяется младшему подростковому возрасту, как наиболее чувствительному к дидактогенному влиянию школьной среды.

**Ключевые слова:** *дидактогенія, види дидактогенії, школьний невроз, школьні фобії, дидактогенний стресс*

**SAYKO N.**

Poltava national pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine

### **DIDACTOGENIC IMPACT OF SCHOOL ON YOUNG TEENAGERS**

The problem of didactogenic impact of school on formation of personality was disclosed in this article. There was mentioned a negative influence of modern school system on mental and physical health of individual and the consequences of such influence - social phobia, obsessive fears, morbid shyness, tempestuous emotional – vegetative reaction in awkward moment. There was conducted analogy between the concepts of "school phobia", "school neurosis", "didactogenic stress", "didactogenic neurosis", "school disadaptation".

The similarity of symptomatology of neuroses and stresses lets us identify common aspects: nervous (stress) impact of educational process on student, nervous impact of educational work on a teacher, nervous impact that occurs during communication of teacher with student.

The main types and reasons of didactogenic stress were opened, as a result of permanent being of the individual under the influence of school phobias, neuroses – examination stress or stress of 'receiving a mark'; information-time distress caused by overloading of educational programs; communicative caused by psychologically illiterate construction of intercommunication of teachers and pupils; frustrating didactogenies due to unfair treatment of teachers concerning students, inability for pupil who deserves teacher's praise to get a mark, unjustified expectations.

There were highlighted common psychological traits of children who are in unfavourable school conditions: constant fear; isolation; disappointment; formation of a child feeling that she deserves abuse by the teacher; aggressive behavior; increased conflictness; unformed skills of educational activity, unformed communication and self-control skills.

The psychological common features of children who are in unfavourable conditions: constant fear; isolation; disappointment; children start to form feeling that they deserve such cruel treatment from teacher; aggressive behaviour; increased conflictness; unformed skills of educational activity, unformed communication and self-control skills. The article emphasizes the accent should be made not on quantity of learned material but on creation of a comfortable educational environment.

**Key words:** *didactogenie, types of didactogenies, school neurosis, school phobia, didactogenic stress.*